

ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Մ. ՄԱՆՈՅԱՆ

ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊՐՈՐԼԵՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵՆԱՐՉԻ
ՏԵՂԱՐՆԻՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Երկրի առաջացման պրոբլեմի լուծումը ենթադրում է պատաս-
խանել առնվազն երկու հարցի՝ ե՞րբ և ի՞նչպե՞ս: Առաջին հարցը՝
երկրաբանության ընդհանուր հարցերի այդ փորձաքարը, ներկա-
յումս պետք է լուծված համարել: Երկրի հասակը, որ ժամանակա-
կից մեթոդներով սահմանված է հինգ միլիարդ տարի, հազիվ թե
հետազայում ենթարկվի էական փոփոխությունների, թեև հարցա-
դրման ժամանակից ի վեր այդ թիվը շարունակ փոխվել է ընդհուպ
մինչև մեր օրերը: Ըստ որում, ինչպես հայտնի է, ժամանակի հետ
վերընթաց կորագծով: Սա նշանակում է, որ ինչքան հեռանում ենք
անցյալի խորքերը, երկրի հասակային գնահատումն անշեղորեն
նվազում է: Ընդամենը մեկ հարյուրամյակ առաջ «Ենդոնեկի» թի-
վը երկու տասնյակ միլիոնից պակաս էր (18 000 000), իսկ XVIII
դարի վերջին չափազանցություն էր համարվում այն չնչին 175 000
տարին, որն իր ժամանակի համար հանդուգն կերպով առաջարկում
էր Բյուֆոնը: Բիրլիական 6000-ը երկար հարատևեց: Սակայն մինչ
այդ երկիրն ավելի երիտասարդ էր համարվում:

Իսկ ավելի առաջ, ամբողջ նախորդ շրջանի համար բնորոշ է
հարցադրման բացակայությունը: Երբ հարցի ի հայտ գալը հիմնո-
վին կապված է ժամանակի կատեգորիաների հետ, որոնցից դուրս
«երբ» հասկացությունը գոյություն ունենալ չի կարող: Ուստի բնա-
կան է պնդել, որ սոսկ ներկայի մեջ ապրող մարդկությունը, որի
համար ժամանակի միակ չափումը «այսօրն» ու «այժմն» էր, այլ
խոսքով՝ ժամանակը իրենից ներկայացնում էր համատարած ստա-
տիկ մի վիճակ, չէր կարող առաջադրել մի հարց, որը ենթադրեր
ներկայից տարբեր մի այլ ժամանակում ընթացող գործողություն:
Բայց նույնիսկ անցյալ և ապագա հասկացությունների և դրանց հետ

կապված ժամանակ արտահայտող եւր հարցի հայտնվելը, առանց համապատասխան այլ նախադրյալների առկայության, չէր կարող հղացնել Երկրի առաջացման միտքը: Ծագման վերաբերյալ բազում հարցերի շղթայում Երկրի ծնունդը վերջին տեղերից մեկն է զբաղեցնում: Դիմենք ազգագրական նյութերին:

Ավստրալիայի տեղաբնիկների շատ առասպելներում տրվում է բնության այս կամ այն երևույթի, իրի կամ առարկայի առաջացման պատմությունը, բայց ոչ մի ակնարկ չկա այն մասին, որ նրանց ինչ-որ կերպ զբաղեցրել է աշխարհի (=Երկրի)¹ ծագման հարցը²:

Այս առումով ուշագրավ է նաև Լանդտմանի հայտնած տեղեկությունը: Նոր Գվինեայի պապուասները իրենց հեքիաթներում բացատրում են, թե ինչպես են առաջացել բույսերը, իսկ աշխարհի ծագման մասին քար լուծյուն են պահպանում³:

«Երբ է առաջացել աշխարհը» հարցը հաջորդել է այն համոզմանը, թե ինչ-որ ժամանակ աշխարհը չի եղել: Դատելով Երկրի ծագումը բացատրող առաջին փորձերի ի հայտ գալու ժամանակով, պետք է եզրակացնել, որ հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում, ընդհուպ մինչև IV—III հազարամյակը, Երկիրը համարվել է ի սկզբանե գոյություն ունեցող: Նման աշխարհայացքը, բնականաբար, տեղ չի թողնում «երբ»-ի և նրան անմիջապես հաջորդող «ինչպես»-ի համար:

Երկրի ծագման վերաբերյալ հարցադրման ճանապարհին ընկած է եղել մի այլ պրոբլեմի լուծում, որը ժամանակագրական կարգով նախորդել է առաջինին: Դա աշխարհի (=Երկրի) կառուցվածքի պրոբլեմն է⁴, որի լուծումը, անկախ նրա ճշտությունից, ծնում է նոր հարցեր. մի՞շտ է արդյոք աշխարհը եղել այնպիսին, ինչպիսին այժմ է: Ինչպիսի՞ն է եղել նախկինում, այսպե՞ս, թե՞ այլ կերպ: Իսկ եթե այլ կերպ, ապա ինչպես և ինչպիսին է եղել ամենասկզբում:

¹ Այստեղ և հետագայում աշխարհ և երկիր հասկացությունները կօգտագործվեն գրեթե իբրև հոմանիշներ, քանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում աշխարհը, տեղեկերը. նույնացվում էր Երկրի հետ:

² Տե՛ս А. Элькин, Коренное население Австралии, М., 1952, стр. 186—195.

³ Տե՛ս Л. Леви-Брюль, Сверхестественное в первобытном мышлении, М., 1937, стр. 17.

⁴ Այդ մասին տե՛ս В. М. Маноян, Представления о строении Земли на территории древней Армении, «Труды IV Закавказской конференции по истории науки», Ереван, 1974, стр. 345—355.

Տրամաբանական նման զարգացումը միանգամայն բնական է: ԶԷ՝ որ շուրջըրտորն ամեն ինչ փոփոխվում է՝ ծնվում, զարգանում, մեռնում, և այս գործողությունը կրկնվում է շարունակ ու անընդմեջ, ամենաբազմազան ձևերով: Ինչո՞ւ ուրեմն Երկիրը պետք է բացատրություն կազմի: Շրջապատող բնության հետ ուղղակի զուգահեռությամբ էլ արվում է այն եզրահանգումը, որ աշխարհը նույնպես կրել է փոփոխություններ⁵: Իսկ ինչպիսի՞ Այստեղ մենք ընդհուպ մոռենում ենք առաջին տիեզերածնական (= երկրածնական) պատկերացումներին:

Երկրի ծագման վերաբերյալ հարցադրման ժամանակակից ձևավակերպումը հետավոր անցյալի համար խորթ էր: Մեզ համար պարզ ու միանգամայն հասկանալի՝ «Ինչպե՞ս է առաջացել Երկիրը» հարցը դրվել է շատ ավելի պարզեցված ձևով. ով, ինչից և ինչպես է ստեղծել աշխարհը (= Երկիրն ու Երկինքը): Պատասխանը ենթադրել է, որ ինչ-որ մեկը (անշուշտ ամենազոր մի էակ. կամ էակներ), ձեռքի տակ ունենալով որոշակի նյութ, ստեղծել է աշխարհը:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե ծագման այսպիսի բացատրությունը ոչնչով չի տարբերվում աշխարհի աստվածային արարումից, որը նկարագրված է Աստվածաշնչում. թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեպքում հանդես է գալիս բարձրյալը, արարիչը, որ ստեղծում է աշխարհն ու ամեն ինչ: Սակայն տարբերությունն էական է: Առաջին դեպքում առկա է անհասկանալի միամիտ, տարերային բացատրությունը հորինվածքով, մինչդեռ Աստվածաշնչի հիմքում ընկած են բնության մասին մշակված հեթանոսական պատկերացումներ, միտումնավոր «տեսություններ», ըստ որում գիտակցաբար շրջանցվել, դեն են նետվել անտիկ բնափիլիսոփայության նվաճումները: Այլ խոսքով մի դեպքում դրանք ժամանակի ճշմարիտ պատկերացումներն են, մյուսում՝ կրոնական դոգմաներ (եկեղեցու սպասավորների ստեղծագործության արգասիքը), որոնց հետ ու նրանց հակառակ գոյակցում էին նաև օբյեկտիվ պատկերացումներ, թեև այդպիսիք հալածվում էին հոգևորականության կողմից:

Այն փաստի գիտակցումը, որ Երկիրն առաջներում այլ է եղել կամ առհասարակ չի եղել, ըստ էության հեղափոխական մի քայլ էր տիեզերածնական (= երկրածնական) պատկերացումների ճանա-

⁵ Այս անխուսափելի եզրակացությունն իր էությունը չի կարելի անգամ համեմատել հետագա էվոլյուցիոնիստական հայացքների հետ, քանի որ խոսքը ոչ թե երկրակեղևի բուն փոփոխությունների մասին է, այլ ծագման, առաջացման հետ կապված փոփոխությունների:

պարհին: Այդ պատկերացումները իրենց արտացոլումն են գտել գրեթե բոլոր ժողովուրդների առասպելներում, ավանդազրույցներում:

Առաջինը, որ աշբի է զարնում այդ առասպելների հետ ծանոթանալիս, դա տարբերությունների և հակասությունների առատությունն է: Ըստ որում հակասականությունը բնորոշ է ոչ միայն և ոչ այնքան աշխարհագրական առումով: Միևնույն ժողովրդի մոտ առկա են աշխարհի ծագման վերաբերյալ միանգամայն տարբեր մեկնություններ: Ավելի խոր ուսումնասիրության դեպքում, սակայն, դժվար է տարբերությունների խայտաբղետությունից զատել այն պատկերացումները, որոնք ընդհանուր են⁶ գրեթե բոլոր ժողովուրդների համար և որոնք հարյուրամյակներ շարունակ եղել են տիեզերածնական ու երկրածնական հայացքների զարգացման հիմնական ուղիները՝ ընդհուպ մինչև գիտական գաղափարների հայտնվելը:

Համառոտակի անդրադառնանք հնադարի ժողովուրդների համանման պատկերացումներին, այնուհետև, այդ ֆոնի վրա փորձենք վերականգնել Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների և հին հայերի պատկերացումները:

Աշխարհի ծագումը, ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, շումերները հետևյալ կերպ են պատկերել: Սկզբում եղել է նախագո օվկիանոս (աստվածուհի Նամմուն), որի ջրերը ողողելիս են եղել ողջ համաշխարհային տարածությունը: Ոչ ոք այն չի ստեղծել, նա միշտ գոյություն է ունեցել: Նախաստեղծ օվկիանոսը ծնել է տիեզերական լեռ. դա Երկիրն էր (Կի աստվածուհին) միացած Երկրների (Ան աստծո) հետ: Լեռան ստորոտը Երկրի ցածրամասն էր, գագաթը՝ Երկրի վերնամասը: Ան աստծո և Կի աստվածուհու ամուսնությունից ծնվում է օդի (=բամու) աստված Էնլիլը, որը Երկիրքն անջատում է Երկրից⁷:

Շումերականի տարբերակն է բաբելոնական «էնումա էլիշ» դյուցազնիքությունը, ուր Էնլիլին փոխարինում է Մարդուկը:

Հին եգիպտական առասպելը պատմում է, որ սկզբում գոյու-

⁶ Տարբեր ժողովուրդների մտածողության, գաղափարների զարգացման ընդհանրության պատճառը ակադեմիկոս Հ. Օրբելին համարում է այն պատկերացումների սահմանափակությունը, որոնցից մարդն օգտվել է բնությունն ու նրա երևույթները արտահայտելու: Դրանով է պայմանավորված բանականության անհասանելի բնության երևույթների պատկերման միատիպությունը նույնիսկ ժամանակի և տարածության մեջ իրարից կտրված ժողովուրդների մոտ: ՏՆՄ Հ. Օրբելի, «Սասունցի Դավիթ», Նախաբան, Երևան, 1961, էջ Լ:

⁷ ՏՆՄ С. Н. Крамер, История, начинается в Шумере, М., 1965, стр. 106—107.

թյուն է ունեցել նախագո օվկիանոս (Նու)։ Նրա ջրերում գրկախառնրված պառկած են հզել Երկիրը (Նուա) և Երկիրը (Կեբ)։ Աբարման օրը ծնվել է արևի աստվածը՝ Շուն։ Շնա այնպես է իր ձեռքերի վրա բարձրացնում աստվածուհի Նուաին, որ սա Երկիրն է հենվում միայն իր վերջավորություններով՝ ստեղծելով ու ձևավորելով, որոնք էլ հենց երկնակամարի շորս սյուներն են իսկ աստվածուհու մարմինը առաջացնում է աստղասփյուռ երկնակամարը⁸։

Պետական էրմիտաժի պապիրուսներից մեկում նշվում է արևի աստծո մենամարտը ջրային տարրի հետ. Շնա (արևի աստվածը—Վ. Մ.) արարեց Երկիրն ու Երկիրը... Նա ոչնչացրեց ջրային քաոսը⁹։

Տիեզերքի առաջացման մասին չինական առասպելը պատմում է, որ մի ժամանակ աշխարհն իրենից ներկայացրել է մոալլ ու տձև քաոս։ Երկիրն ու Երկիրը շեն հզել։ Քաոսից ծնվել են երկու աստվածություններ՝ Ինը և Ֆանը, որոնք ստեղծել են Երկիրն ու Երկիրը և կառավարել դրանք. Ֆանը՝ Երկիրը, Ինը՝ Երկիրը¹⁰։ Մի ալլ առասպելի համաձայն նույնպես, քանի դեռ Երկիրն ու Երկիրը անջատված չեն հզել, աշխարհն իրենից ներկայացրել է համատարած մի քաոս։ Նրանից ծնունդ է առնում նախահայր Պան-գուն, որը կացնի հարվածով Երկիրն անջատում է Երկիրից¹¹։

Հնդկաստանի հնագույն բնակիչների տիեզերածնական հայացքները արտացոլված են Վեդաներում՝ հնդկական ամենահին գրական հուշարձանում։ Նրանցից մեկում աշխարհի նախասկիզբը վիճակը ներկայացվում է իբրև քաոսային. «Ձկար ոչ գոչ և ոչ էլ չգոչ, ոչ օդային տարածություն կար և ոչ էլ վրան երկիրը։ [...] խավարը սրողված էր խավարով, ու այս բոլորն անզանազանելի էր, հոսուն»¹²։ Հետևում է հարց. «Որտեղից է ծագել այս աշխարհը», բայց պատասխան չի տրվում, քանի որ «աստվածները հայտնրվել են աշխարհի արարումից հետո»։ Սակայն ամեն ինչի սկիզբը համարվում է շտարբերակված նախանյութը։ Բրահմաններից մեկում աշխարհի ծագումն ավելի պարզ է պատկերվում. սկզբում հզել է ծով։ Սա ծնել է ոսկե ձու, որից այնուհետև դուրս է եկել մարդը։ Նա ջարդել է ոսկե ձուն և «մեկ տարի անց կամեցել է խո-

⁸ С. Аррениус, Представления о строении Вселенной, М., 1914, стр. 27.

⁹ М. Э. Матье, Древнеегипетские мифы, М., 1956, стр. 36.

¹⁰ Տե՛ս Юань Кэ, Мифы древнего Китая, М., 1965, стр. 55.

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68։

¹² «Древнеиндийская философия», М., 1972, стр. 34.

սել: Նա ասել է՝ «Բհուհ», և գոյացել է այս երկիրը: Նա ասել է՝ «Բհուվահ», և գոյացել է օդային տարածությունն այս: Նա ասել է՝ «Սվահ», և գոյացել է երկինքն այն»¹³:

Փոքր-ինչ այլ կերպ է ներկայացվում աշխարհի սկիզբը կարելի ֆիննական «Կալեվալա» էպոսում: Այստեղ քաոսը բացակայում է, և աշխարհի նախասկզբնական վիճակը (բանի դեռ երկիրը չի առաջացել) փոքրիշատե կանոնավոր է. գոյություն ունի երկինք՝ «Երկնի կապույտ», օդ և անեղ ծով: Իմաթարը՝ «ծովամայրն ու երկնի դուստրը», «յոթ հարյուր տարի» լողում է ալիքների վրա: Ջրի վրա մի բազ է թռչում, բույն դնելու համար տեղ փնտրելով: Այնժամ, «անսալով թռչին», Իմաթարը ջրից դուրս է հանում ծունկը, և բազը իր բույնը շինում է նրա ծնկին ու ոսկե ձվեր ածում: Սակայն «ծովամայրը» հոտ է քաշում ծունկը, և ձվերը թափվում են ջուրը ու ջարդուփշուր լինում: Բեկորները թռչում են ամեն կողմ: «Ձվերի ներքևի մասերից ստեղծվեց մայր-երկիրը, սրագազաթ կճեպից՝ երկնակամարը»¹⁴:

Հնադարի ժողովուրդների տիեզերածնական բազում առասպելներից մենք բերեցինք սոսկ մի քանիսը, շատ հակիրճ տալով նրանց բուն էությունը: Տիպաբանական գուգահեռի տեսակետից չափազանց ուշագրավ նյութ են ընձեռում ազգագրական հետազոտությունները: Շուրջ մեկուկես տասնամյակ առաջ ֆրանսիացի հետազոտող Ֆ. Մազյերը գրի է առել Զատկի կղզու բնակիչների աշխարհի արարման լեգենդը: Կղզիաբնակների պատկերացմամբ աշխարհստեղծումն ընթացել է հետևյալ հաջորդականությամբ. «Եթեր, գազեր, դատարկություն: Ծով, անգոյություն: Խավար: Առաջին թրթիռը, առաջին բառը, որ լույս ստեղծեց: Կուհի-Կուհա (մոգական բառ): Թող շորանա երկիրը: Թող նահանջի ծովը: Հայտնվեց արևը...»¹⁵, և այնուհետև մյուս լուսատուները:

Ըստ էսկիմոսական առասպելի «Ամենահնագույն ժամանակներում երկրի վրա լույս չկար: Ամեն ինչ սուզված էր խավարի մեջ: Հնարավոր չէր տեսնել ոչ երկիրը, ոչ էլ կենդանիներին»¹⁶:

Հյուսիսային Ամերիկայի ժողովուրդների մեջ տարածված է մի լեգենդ, ըստ որի սկզբում սոսկ ջուր է եղել: Նրանում լողացող առնետը հավաքել է ծովի հատակից տիղմը և թքել դեպի մակե-

¹³ Նույն տեղում, էջ 68:

¹⁴ «Калевала», Петрозаводск, 1973, стр. 4—5.

¹⁵ Ф. Мазьер, Загадочный остров Пасхи, М., 1970, стр. 48.

¹⁶ Л. Леви-Брюль, Изв. акад., էջ 476:

բևույթ, ու այսպես այնքան ժամանակ, մինչև որ առաջացել է
ցամաքը¹⁷:

Կարծում ենք օրինակները բավական են: Բերված տիեզերա-
ծընական պատումների մեջ ուշադրության առնենք երկու հանգա-
մանք: Առաջինը՝ Երկրի առաջացումը ներկայացվում է իբրև կար-
գովանոնի արարում՝ Երկիրն ու Երկիրը իրարից անջատելու միջո-
ցով, որոնք սկզբնապես միացած են եղել և զանվել են անձև, քառ-
սալին վիճակում: Երկրորդը՝ նախանյութը, որից առաջանում և
անջատվում են Երկիրն ու Երկիրը: Աշխարհաստեղծ տարր, միաս-
նական մատերիա, կանյութ՝ ահա այն զլխավոր հարցը, որ հազա-
րամյակներ շարունակ դրադեցրել է մարդկության միտքը տարբեր
առումներով: Գիլիսոփայական, աստղագիտական, ֆիզիկական,
քիմիական և, ի վերջո, երկրաբանական: Երկրաբանության մեջ
նախանյութի գաղափարը, մասնավորապես, փոխակերպվելով,
այսպես ասած, վճռական ազդանյութի գաղափարին, դարձավ թեթ-
բանավեճերի առարկա նեպտունիստական և պլուտոնիստական
հակառակորդ հայացքների ներկայացուցիչների միջև ու, ճիշտ է
այլ ձևով, բաց շարունակում է գոյատևել մինչև մեր օրերը: Դա
ի հայտ է գալիս, օրինակ, Երկրի ընդերքում ընթացող խորքային
պրոցեսների վերաբերյալ տարբեր տեսություններում:

Ֆ. Էնգելսը «Բնության դիալեկտիկայում» հետևյալ քաղվածքն
է բերում Հեգելից. «Մատերիայի հասկացությունը իբրև ի սկզբա-
նե գոյություն ունեցող և ինքնին անձև մի բանի, շատ հին է, և
մենք դրան հանդիպում ենք դեռևս հույների մոտ, սկզբում քառսի
առասպելական տեսքով, որը պատկերացվում է իբրև գոյություն
ունեցող աշխարհի անձև հիմք» (Հեգել, «Էնցիկլոպեդիա», I, էջ
258)¹⁸: Հետևում է Էնգելսի դիտողությունը. «Այդ քառսը մենք կըր-
կին գտնում ենք Լապլասի մոտ. դրան նմանում է միգամածությու-
նը, որը նույնպես ունի ձևի դեռ միայն սկզբնավորություններ: Հե-
տագայում վրա է հասնում դիֆերենցացումը»¹⁹:

Նախանյութի գաղափարի կենսունակությունն ու հարատե-
լությունը ընդգծել է նաև Վ. Ի. Վերնադսկին. «...մեր երկրագունդը
կազմող մատերիայի սկզբնաձևերի մասին վաղեմի գաղափարները
գիտական նոր աշխարհայացքի հաղթանակի հետ շանհետացան:

¹⁷ Տե՛ս Դ. Գ. Панов, Происхождение материков и океанов, М., 1961, стр. 3.

¹⁸ Ֆ. Էնգելս, Բնության դիալեկտիկա, Երևան, 1957, էջ 250:

¹⁹ Նույն տեղում:

Մարդկային միտքը նոր պատյանների ու ասպազենքի մեջ իրականում գնաց հին հետքերով, որոնց սկիզբը կորչում է ժամանակակից գիտությունից հեռու հազարամյակների խորքում՝ Արևելքի կրոնական պաշտամունքներում: Այստեղ է առաջին անգամ ծագել ինչ-որ այլ տարրերից, քառսից, ներկայումս գոյություն չունեցող ինչ-որ նյութից երկրի ստեղծման դադափարը»²⁰:

Իրավացի է Վ. Ի. Վերնադսկին. երկրաստեղծ նախանյութի որոնման սկիզբը կորչում է հազարամյակների խորքում, Արևելքի կրոնական պաշտամունքներում: Բայց ի՞նչ պատկերացում կար այդ նախանյութի մասին: Հարկ է ասել, որ հինարևելյան տիեզերածնությանը խորթ են «ներկայումս գոյություն չունեցող ինչ-որ այլ տարրերի» որոնումները: Իբրև «ելանյութ», որպես կանոն, «ընտրվել» են մարդկանց հայտնի և բնության մեջ ամենատարածված նյութերը, տարրերը, սովորաբար՝ ջուրը, օդը, հողը, կրակը, ավելի ուշ՝ դրանց համակցությունները: Անգամ քառսը, որ առաջին հայացքից թվում է անորոշ, անհայտ, անհասկանալի ու, երբեմն, առեղծվածային մի բան, պատկերացվել է ոչ թե իբրև նյութ, այլ նրա վիճակը՝ յուրատեսակ, անձև: Էրմիտաժի պապիրուսում, ուր նկարագրվում է արևի աստծո մենամարտը ջրային տարրի հետ, վերջինս անվանվում է ոչ այլ կերպ, քան «ջրի քառս»²¹: Մարինների լեգենդը պատմում է, որ «երբ դեռ աշխարհը չկար, կար քառս ջրի տեսքով»²² (ընդգծումը իմն է—Վ. Մ.):

Ուստի պատահական չէ, որ երբ Միլեթյան դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Անաքսիմանդրը (մ. թ. ա. VI դ.), խախտելով իր արևելյան նախորդների ավանդույթը, «բնության սկիզբ» անվանեց մի ինչ-որ ապելյոն, իսկապես անհայտ ու գոյություն չունեցող մի նյութ, ապա այս նորամուծությունը դիմավորեցին, մեղմ ասած, առանց ցնծության: Ավելին՝ քննադատեցին. «[Անաքսիմանդրը] սխալվում է, չասելով, թե ինչ բան է ապելյոնը՝ օդ է, ջուր, հող, թե մի այլ մարմին»²³ (Աեցիուս): Ումանք այդպիսի [սկիզբ] են համարում ապելյոնը, և ոչ թե ջուրը կամ օդը, որպեսզի մնացյալ ամեն ինչը չկորչի այդ տարրերի անսահմանության մեջ... Եթե տարրերից մեկնումեկը լիներ ապելյոնը, ապա մնացածները

²⁰ В. И. Вернадский, Парагенезис химических элементов в земной коре. В кн.: Очерки и речи, т. I, Петроград, 1922, стр. 71.

²¹ М. Э. Матъе, *ԶԷԳ. աշխ.*, էջ 36:

²² Н. И. Золотницкий, Невидимый мир по шаманским воззрениям чемис, Казань, 1878, стр. 11.

²³ «Антология мировой философии», т. I, ч. I, М., 1969, стр. 270.

կոչնչանային»²⁴ (Արիստոտել)։ «Անաքսիմանդրը անորոշ է խոսում հիմքում բնկած մարմնի մասին, անվանելով այն ապհյրոն և շրնութագրելով այն իր տեսքով, ո՛չ իբրև կրակ, ո՛չ իբրև ջուր, ո՛չ իբրև օդ»²⁵ (Սիմպլիցիուս)։

Անորոշության ու անհայտության դրացումը միշտ էլ տհաճ ու խորթ է եղել մարդկությանը։ Նույնիսկ հին հունական մտածողները, որոնք հասել էին արստրակտ մտածողության ապշեցուցիչ բարձունքների, ոչ մի կերպ չէին հաշտվում նախանյութի անորոշության հետ։ Այդ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն քննադատում էին Անաքսիմանդրին, այլև ջանում էին բացահայտել ապհյրոնի իմաստն ու էությունը, նմանեցնել հայտնի տարրերին կամ նրանց համակցություններին, «անորոշազերծ» անել և տալ նրան շոշափելի տեսք կամ, զոնե, ծանոթ էություն։ Ըստ Արիստոտելի, օրինակ, ապհյրոնն աստվածություն է²⁶։ Ահցիուսի մոտեցումն ավելի մատերիալիստական է. նա պնդում է, թե «Ապհյրոնը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մատերիա»²⁷։

Գառնալով հին արեւելյան մտքին, պետք է ասել, որ նրան (ինչպես և հին հունականին) խորթ են անհայտ, անծանոթ, անորոշ հասկացությունները, երբ խոսքը վերաբերում է աշխարհաստեղծ նախանյութին։

Ինչպես ասացինք, նախանյութը պատկերացվում էր իբրև բնության մեջ ամենատարածված տարրերից մեկը։ Ըստ որում նրա որոնման սկզբնական շրջանում նախապատվությունը ակնհայտորեն տրվել է ջրին։ Ամենայն որոշակիությամբ այդ մասին է վկայում ջրի ներկայությունը տիեզերածնական առասպելների գերիշխող մասում։ Նրանցում ամեն ինչ ծնվում է նախաստեղծ օվկիանոսից կամ ծովից։ Ջուրը հանդես է գալիս իբրև տիեզերածին սկզբնանյութ։

Բայց ինչո՞ւ հատկապես ջուրը։ Այս առանձնաշնորհը բացատրվում է մարդու կյանքում նրա առաջնակարգ արտադրական նշանակությամբ։

Ջրի քայքայիչ ուժն ու կենարար, բուժիչ հատկությունները մարդը շատ վաղ է նկատել և երկրպագել, ստեղծելով ջրի պաշտամունք։ Սակայն այս պաշտամունքը իր ողջ խորությամբ և փոքր-ինչ այլ գունավորումով հանդես է գալիս հողագործության

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 271։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 270։

ծաղկման շրջանում (էնեոլիթում), երբ հողագործի հաջողությունը կախված էր ջրից, իսկ անջրդի կամ սակավ ոռոգելի վայրերում դրեթն լիովին՝ անձրևից: Երկնային ջրերը հավելով հողին ու ներծծվելով, սկիզբ են դնում բուսական աշխարհին: Պատահական չէ, ուստի, որ երկնային ջրերը ճանաչվում են իբրև կենսատու: Կենսատու՝ այս բառի այն նախնական ըմբռնումով, որով ստուգաբանվում է, այսինքն՝ կյանք տվող: Ի լրումն «ջուրը գոյություն հիմքն է» պարզ ճշմարտության, ի հայտ է գալիս ջրի նոր բնութագրում՝ «ջուրը ստեղծում է կյանք»: Այլ խոսքով ջուրը ոչ միայն պահպանում է կյանքը, այլև դնում է նրա սկիզբը: Բուսական աշխարհի համանրմանություն արված այս եզրահանգումն արդեն ջրի «կենսատու» հատկությունը տարածում է ամբողջ բնության վրա:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե էնեոլիթի մարդը, որ դադարել էր բնության կույր գործիքը լինելուց և ձեռք էր բերել որոշ անկախություն ու ինքնուրույնություն, արդեն չպետք է ամեն մի մասնակի երևույթ կամ օրինաչափություն տարածեր ամբողջ կենդանական և անկենդան աշխարհի վրա: Բայց տվյալ դեպքում առկա է ոչ թե մասնակի օրինաչափության ապրիորի ընդհանրացում, այլ մտահղրահանգում, որ հիմնված է տրամաբանական համանրմանության վրա. ջուրը սկիզբ է դնում բուսական աշխարհին, նույն կերպ էլ հանդիսանում է ամեն ինչի սկիզբը:

Սա, անշուշտ, դիտումների, արտադրական ու կենցաղային փորձի, զգայությունների և մտածողության առանձնահատկությունների բարդ համագործակցության արդյունք է: Խնդրո առարկայի սահմաններից դուրս է քննարկել ու վերլուծել «ամեն ինչ ջրից է» գաղափարի սկզբնավորման. ողջ պրոցեսը: Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէր լինի բերել թեկուզ մի փաստ, որը հաստատում է ջրի ստեղծարար ուժի մասին կարծիքի գոյությունը: Ուրարտական սեպագրերում հայտնի է Mana տերմինը, որը սկզբնապես նշանակել է ջուր/ծով: Հետագայում այս բառը կրել է հետևյալ իմաստային զարգացումը. ջուր — ծնունդ — ստեղծում²⁸:

Ջրի՝ իբրև ամենագո, համապարփակ տարրի պատկերացման ձևավորման գործում, ինչպես արդարացիորեն նկատել են հետազոտողները, հավանաբար, նվազ դեր չի խաղացել և այն փաստը, որ մարդիկ ցամաքում ու, հատկապես, բարձրագիժ վայրերում

²⁸ См. И. Мещанинов, Ионизмы в халдейском.—В кн.: Яфетический сборник, Л., 1925, стр. 123.

Հայաճանարերիկ են ծովալին կենդանիների կմախքները (Հետևել է հզ-րակացությունը. «Ուրեմն ցամաքը ժամանակին ծածկված է հզիկ ջրով»):

Կենսատու ջրի ամենազորության մասին կարծիքը, ինչպես աս-վեց, արմատավորվել է հողազորության ի հայտ գալու հետ, և այս կասկածիցությամբ հատկապես մեծացել է երկնային ջրերի՝ անձրե-ների «հեղինակությունը»:

Ջրի գերի ու նշանակության գերազնահատուժը հանգեցնում է դրա բացարձակացմանը. «Ամեն ինչ ջրից է» պատկերացումը աս-տիճանաբար ու հիմնովին իշխում է մարդկանց մտերին, և դառ-նում սովորական ճշմարտություն²⁹:

Ջուրը նախասկիզբ տիեզերածին տարր է, պարզ չդիֆերենցված նյութ³⁰, որից առաջացել է երկիրը: Ջրի գերի այսպիսի պատկերա-ցումը կարելի է համարել նեպտունիստական հայացքների նախա-տիպը, նախամայրը:

Թալես Միլիթացին (մ.թ.ա. VI դար)՝ անտիկ գիտության նա-խահայրը, փիլիսոփաներից առաջինն է, որ ամեն ինչի սկիզբը հա-մարեց ջուրը: Նրա ուսմունքի համաձայն, ինչպես հայտնի է, երկի-րը գոյացել է ջրից, հենվում է ջրին և բոլոր կողմերից շրջապատ-ված է օվկիանոսով: Արիստոտելն իր «Մետաֆիզիկայում» փորձում է կռահել, թե ինչպես է Թալեսը հանգել նման հղրակացության. «Նա (Թալեսը—Վ. Մ.) այդ ենթադրությունն արել է, հավանաբար դիտելով, որ ամեն ինչ սնվում է ջրով և որ ինքը՝ ջերմությունը ծնվում է ջրից ու նրանով է ապրում... և հետո այն պատճառով, որ ամեն ինչի սերմերը խոնավ բնություն ունեն» (Արիստոտել, Մե-տաֆիզիկա, I, 3):

Կասկած չկա, որ Թալեսը պատճառաբանել ու հիմնավորել է իր ուսմունքը (և արդարև համարելում է նեպտունիզմի հիմնադիրը), բայց Արիստոտելի հաղորդման համաձայն, դա փոխառություն է

²⁹ «Ուշինչ այնքան բնական չէ,—գրում է Ա. Ի. Գերցենը,—որքան այն բանը, որ ջուրն ընդունվում էր իբրև այդպիսի (համընդհանուր—Վ. Մ.) սկիզբ. այն շու-նի որոշակի կանգուն վիճակ: Այն առկա է ամենուր, ուր կլանք կա: Այն հավերժ շարժում է և հավերժ հանդարտություն» (А. И. Герцен, Собр соч., т. 3, М., 1954, стр. 148):

³⁰ Ինչպես հայտնի է, ջրի՝ իբրև պարզ նյութի, պատկերացումը գոյություն է ունեցել ընդհուպ մինչև XVIII դարի վերջը, երբ 1763 թ. Գ. Կավենդիշը որոշեց ջրի բաղադրությունը:

եգիպտական դիցաբանությունից³¹, ուստի զարմանալի չէ, որ համահնչուն է «ամեն ինչ ջրից է» նախնադարյան հասկացությանը: Կարելի է ասել, որ նախնադարյան այդ միտքը ելակետ է ծառայել Թալեսի ուսմունքի համար, որը կարողացել է այն զատել կրոնա-դիցաբանական կեղևից և բարձրացնել մինչև բնափիլիսոփայական կոնցեպցիայի մակարդակը:

Մինչդեռ դիցաբանության մեջ բնության բոլոր ուժերը, այդ թվում և ջուրը, հանդես են գալիս կամ իբրև անձնավորված էակներ, կամ էլ լիովին գտնվում են մարդակերպ կամ կենդանակերպ էակների՝ աստվածների, իշխանության ներքո. ոչ թե պարզապես երկիր և երկինք, այլ դրանք մոդելավորող, անձնավորող երկնքի ու երկրի աստվածներ (օրինակ, Անը և Կին շումերների մոտ, Ռանգան (Երկինք) և Պալան (Երկիր) պոլինեզիացիների մոտ, Նուտը և Գեբը եգիպտացիների մոտ և այլն), ոչ թե կրակ, այլ կրակի աստված (հնդկների Ագնին), ոչ թե քամի, այլ քամու աստված (շումերների էնլիլը, Նուարտացիների Թեյշեբան) և այլն: Շումերների մոտ նախաստեղծ օվկիանոսը մարմնավորում է Նամմու դիցուհին, որը համարվում է Երկիրն ու Երկինքը ծնած մայրը: Առհասարակ ջուրն իբրև նախանյութ, տիեզերածին տարր պատկերացվել է նախաստեղծ օվկիանոսի տեսքով, որն իր հերթին անձնավորվել է աստվածուհու կերպարով: Դաոսիզմի³² համաձայն աշխարհի հիմքը իգական սկզբն է՝ ինը, որը պատկերվել է ջրի տեսքով³³: «Այն ամենը, ինչ կապվել է բնական օրենքների և բնության վրա իշխելու պատկերացման հետ, վերագրվել է կնոջը»³⁴,—այս միտքը պատկանում է Մաքսիմ Գորկուն:

Ինչո՞ւ է նախապատվությունը տրվել իգական սկզբին: Հետազոտողներից ոմանք դա բացատրում են նրանով, որ կինը նախնադարյան մշակութի հիմնադիրն է³⁵, ինչպես նաև մայրիշխանության ժամանակ նրա ունեցած դերով: Մեր կարծիքով՝ այն առաջնակարգ դերից բացի, որ կինը խաղացել է հասարակության սոցիալ-տնտես-

³¹ См. С. Я. Лурье, Очерки по истории античной науки, М.—Л., 1947, стр. 37.

³² Կրոնա-էթիկական ուսմունք Չինաստանում, որ հիմնադրվել է մ. թ. ա. VII դարում:

³³ См. М. И. Шахнович, Происхождение философии и атеизм, Л., 1973, стр. 149.

³⁴ М. Горький, Собр. соч., т. 27, М., 1953, стр. 181.

³⁵ См. М. И. Шахнович, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

սական, մշակութային կյանքում, տվյալ հարցում կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև կնոջ բնական մի առանձնահատկությունը՝ ծննդաբերելու ունակությունը։ Այս համադրումից կարող էր ծագել նախաստեղծ օվկիանոսից աշխարհի առաջացման դադափարը և օվկիանոսի նույնացումը աստվածուհու հետ։

Հնադարի շատ ժողովուրդների մարդակերպ մայր-աստվածուհին (հաղվադեպ՝ արական սեռի) անձնավորում է նյութական աշխարհի հիմնական սուբստանցը՝ նախաստեղծ ջրերը։

Շումերական Նամմու աստվածուհին, փոյուզիական Կիրեյան, հին հնդկական Հադիթին և Վարունան, ասորական Միլիտան, Իշտարը, բաբելական Իշտարը, Կրետե-միկենյան Մա-Թիվիան, հունական Ափրոդիտեն և նման մյուս աստվածուհիները, այլևայլ ֆունկցիաների հետ մեկտեղ մոգեկավորում են նաև հիշյալ նախասկիզբ ջրային տարրը։ Ընդհանուր է այդ աստվածուհիները հանդես են գալիս ոչ միայն, իսկ երբեմն ոչ այնքան իրեն ջրի աստվածուհիներ. նրանց մեծ մասը հանդես է գալիս նաև իրեն պաղարկության (որ, ի դեպ, նույնպես կապված է ջրի հետ), տոփանքի, պատերազմի, որսի աստվածուհիներ և այլն։ Բայց այս բոլորը Դիցամոր հետագա փոխակերպություններն են, հավիլադրումներ նրա սկզբնական ֆունկցիայի իրեն այն նախաստեղծ ջրերի աստվածուհի, որոնցից ծնվել են Երկիրն ու Երկինքը։ Այսպիսով՝ ինչպես արդարացիորեն նկատել են հետազոտողները, Դիցամայրը (= գերագույն կին աստվածությունը) պատկերացվել է իրեն ամեն ինչի սկիզբը, իբրև հիմնադիր սկիզբ։

Գերագույն կին աստվածության դիցաբանական կերպարը հայելու պես արտացոլում է Երկրի առաջացման համար «հումք» ծառայած նախանյութի մասին պատկերացումները։ Ուստի ջրի կենսական անհրաժեշտության գիտակցումից մինչև նրա բացարձակացումը, աստվածացումն ու պաշտամունքի, ջրի աստվածության և մեծ Աստվածուհու՝ Դիցամոր, ստեղծումն ընկած ճանապարհը պետք է անցնել հակառակ կարգով, քանի որ ջրի աստվածությունը նախորդ մտային, ճանաչողական պրոցեսի հետևանք է, դրա արդյունքը՝ արտացոլված դիցաբանական ծուռ հայելու մեջ։

Եվ, այսպես, Դիցամոր պաշտամունքը համընդհանուր մի երեվույթ է հնադարյան քաղաքակրթություններում։ Գոյություն ունեցող կարծիքի համաձայն եղել է փոքրասիական ընդհանուր աստվածամայր, որի պաշտամունքը կորչում է հազարամյակների խորքում։ (Ոմանք այն համոզմանն են, թե այդ պաշտամունքը տարածված էր

դեռևս պալեոլիթում³⁶, մյուսներն ավելի ուշ շրջանով են թվագրում՝ մ.թ.ա. IV—III հազարամյակ³⁷։)

Հայագետ-պատմաբանները իրավացիորեն մատնանշում են հիշյալ պաշտամունքի առկայությունը նաև Հայաստանում։ «Մեծ Աստվածուհու պաշտամունքը, անշուշտ, ծանոթ էր հայերին,—գրում է Ն. Ադոնցը։—Մի պաշտամունք, որը տարածված էր ամենուրեք՝ Միջագետքից Հունաստան, ուրեմն, չէր կարող անհայտ լինել Հայաստանում, որը գտնվում էր մեծ քաղաքակրթությունների քառուղիում։ Իրոք, նա խոր հետքեր է թողել հայերի մոտ, և բանահյուսության մեջ կարելի է գտնել այդ հին պաշտամունքի մնացորդները»³⁸։

Բանահյուսության տվյալները լրացնում են հնագիտական գրտածոները։ Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում պեղված կանացի կուռքերը Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կարծիքով մարմնավորում են մայր աստվածուհյան պաշտամունքը³⁹։ Այդ արձանիկները համարվում են հայկական հեթանոսական Անահիտ աստվածուհու նախատիպը⁴⁰։

Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը լայնորեն տարածված է եղել ամբողջ Առաջավոր Ասիայում։ Հայաստանում նա ամենասիրված աստվածուհին էր և պաշտվում էր իբրև ջրի⁴¹, ինչպես նաև սիրո ու պտղաբերության աստվածուհի։ Բուն էությունը Անահիտը համապատասխանում է տարբեր ժողովուրդների պատկանող վերահիշյալ աստվածուհիներին։ Մ. Աբեղյանը այդ բոլոր աստվածուհիներին բնութագրում է իբրև միևնույն աստվածուհի տարբեր անվանումներով. «Նա (ջրի աստվածուհին—Վ. Մ.) Ասորեստանում կոչվել է Միլիտտա, Իշտար, Բաբելոնում՝ Իշտար, Փինիկիայում՝ Աստա-րոթ, Աշտարտ, Դերկետո, Ասորիքում՝ Դերկետո, Ատարգատիս, Աստարտե, հույների մեջ՝ Ափրոդիտե, հայերի մեջ՝ Աստղիկ, Անահիտ,

³⁶ *Տե՛ս*, օրինակ, Б. Грозный, Доисторические судьбы Передней Азии, «Вестник древней истории», М., 1940, № 3—4, стр. 33.

³⁷ *Տե՛ս* Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА, 1965, № 1, стр. 35.

³⁸ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 371։

³⁹ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Երևան, 1969, էջ 54։

⁴⁰ *Տե՛ս* Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 73—75։

⁴¹ *Տե՛ս* Մ. Աբեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941, էջ 71։

պարսկեաների մեջ՝ Անահիտա»⁴²։ Խեթերի Մեծ Աստվածուհին եղել է Hepit-ը։ Ասենք, որ Հայերեն հայիտ բառը «սերում է» խեթական Hepit աստվածուհու անունից՝ իմաստային փոխառությամբ (փափկասուն, կոկեաուհի, զայթակղեցնող և այլն)⁴³։ Ավելին. Գ. Ղափանցյանը մինչև իսկ հնարավոր է համարում, որ խեթականացված (կուլտուրապես և, մասամբ, լեզվաբանորեն) հայերը սկզբնապես պաշտել են Hepit աստվածուհուն, ըստ որում Անահիտի հայանվելուց շատ առաջ, իսկ հետագայում նա գոյակցել է վերջինիս հետ զուգահեռաբար, պահպանելով Hepit-ի ատրիբուտները, «իրեն անհնցավոր բառեր նոր իմաստներով»⁴⁴։

Հայաստանում Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի վերաբերյալ վկայություններ կան հին հայկական, ինչպես նաև հունական և հռոմեական պատմիչների մոտ։ «Մեծն Տիկիրն», «Փառք աղլիս մերոյ և կեցուցիչ», «բարերար», «խնամակալ», «որով կեայ և զկենդանութիւն կրե երկիրս Հայոց»⁴⁵, — այսպես է բնութագրում Ազաթանգեղոսը Անահիտ աստվածուհուն։ (Նա ընդգծել էմ «կեայ և զկենդանութիւն կրե» արտահայտությունը, որովհետև այն ցույց է տալիս դիցուհու սկզբնական սերտ կապը ջրի հետ, ըստ որում հիմքում ունենալով ջրի կենարար, կենսատու հատկությունները)։

Անահիտի պաշտամունքի մասին հիշատակություններ ենք հանդիպում նաև Բուզանդի, Խորենացու և այլոց, ինչպես և Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի, Պլուտարքոսի մոտ։

Անահիտ աստվածուհու ծագման մասին հետազոտողները տարակարծիք են։ Ոմանք նրան համարում են փոխառություն՝ իրանական (Գ. Գեղցեր, 1847, Ֆ. Վինդիշման, 1856, Պ. Շտակելբերգ, 1901, Ն. Բադալարյան, 1909, Բ. Սարգսյան, 1890, Կ. Դարյան, 1939 և այլք), փոբրասիական, միջագետքյան (Ն. Էմին, 1884, Խ. Սամվելյան, 1933 և այլք), մյուսները տեղական ծագում են վերագրում (Գ. Ղափանցյան, 1940, Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, 1963)։

Աստվածուհու գենեզիսի հարցը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում պաշտամունքի ի հայտ գալու ժամանակը պարզելու և դրանով իսկ ջրի՝ իրեն նախանյութի, տիեզերածին տարրի մասին պատկերացումների ձևավորման ստորին սահմանը որոշելու համար։

⁴² Նույն տեղում։

⁴³ Տե՛ս Գ. Капанцян, Малоазийские (азиянические) боги у армян.— В кн.: Историко-лингвистические работы, Ереван, 1957, стр. 276—281.

⁴⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 312։

⁴⁵ «Ազաթանգեղայ պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 36։

Իրանական փոխառության հարցը վերանում է, որովհետև, ինչպես իրավագիտորեն Գ. Ղափանցյանն է նշում, հայկական աստվածուհին «ավելի մեծ կշիռ ու բովանդակություն ունի»⁴⁶, քան պարսկականը և, բացի այդ, պաշտամունքի աղբյուրները եղել են նաև մինչպարսկական շրջանում: Իսկ անունների նույնությունը (երկու դեպքում էլ Անահիտ) բացատրվում է պարսկական ազդեցությամբ, որի հետևանքով ինչ-որ չափով կարող էր փոխվել նաև հայկական աստվածուհու բովանդակությունը, բայց ոչ պարսկականանալ⁴⁷: «Անահիտի պաշտամունքը անդրենածին է, իր արմատներով միտված փոքրասիական Magne mater deorum-ին...»⁴⁸: Խ. Սամվելյանը նույնպես ընդգծում է Անահիտի ծագման վաղնջականությունը, դասելով այն մայրիշխանության ժամանակաշրջանին⁴⁹: Վերը նշեցինք Բ. Հրոզնու կարծիքն այն մասին, որ մայրաստվածության պաշտամունքը տարածված է եղել դեռևս պալեոլիթում: Սովորաբար այդ պաշտամունքի ծնունդը թվագրվում է մ. թ. ա. IV—III հազարամյակով: Այնպես որ Խ. Սամվելյանի առաջարկած ժամանակը միանգամայն ընդունելի է, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ իրենց ծագումով և գերիշխող դիրքով կին աստվածությունները պարտական են առաջին հերթին մայրիշխանությանը:

Անահիտն այն տեսքով, կերպարանքով և, ամենակարևորը, բովանդակությամբ, որ հասել է մեզ, մեր կարծիքով, «քաղաքակրթված» է, գեղեցկացված և հեռացած իր նախնական էությունից՝ ջրի գաղափարի մարմնավորումից: Այս պաշտամունքի հին ձևերում, որոնք դեռևս թույլ կամ բոլորովին էլ «մարդակերպայնացված» չէին, ջրի հետ առնչությունը, անշուշտ, ավելի հստակ է արտահայտվել: Այդ հեռավոր ժամանակների ակնհայտ մնացուկներից է Վարդավառի տոնը հայերի մեջ: Գ. Ղափանցյանը Vardavar բառը առաջարկում է կապել խեթերեն vadr-aw-agr-ի հետ, ուր vad(a)r նշանակում է ջուր, aw-ն աճական է և agr՝ լվանալ: Այսպիսով, «Vardavar բառը սկզբնապես կարող էր նշանակել «ջրով լվացվել», այսինքն՝ ջրել, որը համապատասխանում է իրականությունը»⁵⁰: Այլ խոսքով՝ Վարդավառը իր նախնական իմաստով արտահայտել է հավատ ջրի կենարար, կենսատու ուժի նկատմամբ:

⁴⁶ Г. Капанцян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 311:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 312:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, 1931, էջ 227:

⁵⁰ Г. Капанцян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 286:

Իսկ նրա աննշխար Անահիտ դիցուհու հետ մեկ անգամ ևս հաստատում է ջրի մոգեկավորման փաստը:

Ե. Լալայանը տեղեկացնում է, որ Վարդավառի ժամանակ ամուլ կանայք գնում են Արայի լեռան մեջ գտնվող Մաղկիվանք քարայրը և կանգնելով առաստաղից կաթկթացող ջրի տակ, Վարվառն կույսից երկիստ են խնդրում: Եթե զլխին ջուր է կաթում, ուրեմն վերադառնում են հավատով, որ կհղիանան⁵¹:

Նույն իմաստն ունեցող մի այլ սովորությունն Դարաշամբի ու Ստեփանոս վանքում, որ գտնվում է Հին Հայաստանի Հեր ու Զարեանդ գավառում, կա նեղ ու երկար ստորերկրյա անցք, որով ամուլ կանայք, իրենց ամուսինների գիտությամբ, այլ տղամարդու հետ սողալով հասնում են ստորերկրյա աղբյուրին և այստեղ կենակցում հղիանալու նպատակով⁵²: Եվ հղիության «հրաշքը» վերջստին վերադրվում է ստորերկրյա ջրի զորությամբ:

Անահիտ աստվածուհուն վերագրվել են նաև բուժիչ հատկություններ: Տվյալ գեպում «հրաշքի հանցավորները» հանքային աղբյուրներն են, բայց սրանց հատկությունները փոխանցվել են Անահիտին, իսկ աղբյուրները կոչվել են նրա անունով⁵³: Հարկ է ասել, սակայն, որ Անահիտը նախաստեղծ տարրի մարմնավորող միակ աստվածուհին չէ հայերի մեջ: Նրա պաշտամունքից շատ առաջ գոյություն են ունեցել ջրի ոգիներ, որոնց աստիճանական զարգացումն ու անձնավորումը հանգեցրել է ջրային աստվածությունների ի հայտ գալուն, իսկ վերջիններիցս էլ ձևավորվել է Մայր Աստվածությունը, որի զլխավոր և նախնական ֆունկցիաներից մեկը սկզբնատարրի, նախագո օվկիանոսի մարմնավորումն է:

Ջրային ոգիների և Անահիտ աստվածուհու միջև կապող օղակ են հանդիսացել, անշուշտ, ջրի աստվածությունները, որոնցից մեկը Թերևս եղել է ծովի, գետի և աղբյուրների հայկական աստվածուհի Nag-ը⁵⁴: Այս աստվածուհու ծագումը պարզված չէ. ենթադրվում է, որ գննատիկ աղբյուր կարող էին ծառայած լինել ասորա-բաբելական ջրի աստվածուհի Nag-ս-ն, խեթական Nara աստվածությունը, կամ էլ խուրրիտական նույնանուն աստվածուհին⁵⁵:

⁵¹ Տե՛ս Ե. Լալայան, Տղարբբի սովորությունների զարգացումը հայոց մեջ, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ դիտության և արվեստի ինստիտուտի», Երևան, 1931, № 5, էջ 121—122:

⁵² Տե՛ս Խ. Սամվելյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

⁵³ Տե՛ս Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁵⁴ Տե՛ս Գ. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 300:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայկական Մովինար (çovi-nar) անունը համարվում է «սերված» Nar աստվածուհու անունից: Բառացի çovi-nar նշանակում է ծովային հավերժահարս, որը ոչ թե ջրային տարրի աստվածացում է, այլ ծովի աստվածուհու ֆունկցիայի արտացոլումը⁵⁶:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսում Մովինարը հղիանում է աղբյուրից խմած ջրից: Կ. Մելիք-Օհանջանյանի պնդմամբ Մովինարը (Մովիան, Մովիալ) հին հայկական պանթեոնում եղել է կենարար ջրի աստվածուհյան, ոգու անունը կամ մականունը⁵⁷:

Հայաստանի տարածքում Դիցամոր՝ աշխարհի նախամոր, պաշտամունքն են մարմնավորում քարե ձկնակերպ արձանները, որ հայտնի են «Վիշապներ» անվանմամբ⁵⁸:

Ամփոփելով Անահիտ աստվածուհու մասին վերն ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ հաճախ Մեծ մոր, Անահիտը այլ ժողովուրդների նույնանման աստվածուհիների պես մոդելավորել է ջրային տարրը, որը համարվել է երկրածին (տիեզերածին) նախանյութ:

* *

*

Այժմ, երբ մենք ավարտեցինք «ինչից» հարցը, համոզվելով, որ հին հայերը և նրանց հեռավոր նախնիք ջուրը համարում էին նախնական տիեզերածին տարր, աշխարհի սուբստրատ, անցնենք հարցի երկրորդ մասին՝ ինչպե՞ս է ջրից առաջացել Երկիրը:

«Երբ աշխարհն սկսվեց, միայն ջուր կար»⁵⁹ — ավստրալիական մուրիգին ցեղի այս ասույթը, որ լիովին համահնչուն է նախնական ջրային տարրից Տիեզերքի առաջացման հնագույն հասկացությանը, ծնոս է օրինական մի հարց. ո՞ր անհետացավ ջուրը, ի՞նչ եղավ:

Վերստին դառնանք տիեզերածնական առասպելներին: Մենք արդեն մտաբերեցինք Երկրի առաջացման վերաբերյալ մի քանի բնորոշ սյուժեներ: Դրանցում, ինչպես ասացինք, շատ բան հակասական է, չկան որոշ մանրամասնություններ ու երբեմն չի ասվում ամենակարևորը: Ու չնայած այս բոլորին, աշխարհաառաջացումն առանց երկրմաստուծյան ներկայացվում է իբրև Երկնքի անջատում Երկրից, որոնք սկզբնապես գտնվելիս են եղել անձև ջրային քառսում: Ըստ որում ընդգծվում է հատկապես Երկնքի անջատումը Երկ-

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292:

⁵⁷ Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք I, Երևան, 1948, էջ 288:

⁵⁸ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ.:

⁵⁹ А. М. Золотарев, Родовой строй и первобытная мифология, М., 1964, стр. 95.

րից և ոչ թե հակառակը: Երկիրը մնում է իր տեղում, իսկ Երկիրները, անջատվելով նրանից, բարձրանում է վեր, դրավելով իր «Երկնային» տեղը: Զրաշին միջավայրում Երկրի գանգիլը դժվար չէ պատկերացնել, իսկ Երկիրն էլ Խնչ կերպ է պատկերացվել Երկիրները ջրի մեջ: Զի՞հանգիցնում արդյոք սա այն մտքին, որ Երկրի հետ միացած Երկիրներ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նրա ծածկող ջրաշերտը, որն անջատվել է նախաստեղծ օվկիանոսից, իրեն ավելի մաքուր ու բաղցրահամ բաղադրամաս, մինչդեռ նույն օվկիանոսի դառնահամ-աղի ջրերը, իրեն ավելի ծանր, դրավում են ստորին մասը, ծառայելով Երկրի համար որպես հենարան: Ցավոք, առասպելներում այս առթիվ մանրամասնություններ չկան, ուստի հենվելով կոհ-հումների և անուղղակի ցուցումների վրա կարելի է ենթադրել, որ բոլոր հնամենի պատկերացումների Երկիրը ծածկված է եղել Երկրներով, իսկ վերջինս՝ բաղցրահամ ջրերով: Որ սա առավել հավանական է, կհամոզվենք քիչ հետո:

Մենք առաջարկում ենք աշխարհի (=Երկրի) հետևյալ ուղղաձիգ կտրվածքը երկրաբանական պրոցեսի այն փուլում, երբ դեռևս «Երկիրն ու Երկիրները միմյանցից անջատված չէին»: Դա իրար հերթադաշտ չորս շերտեր են՝ ջուր (դառնահամ-աղի)—Երկիր—Երկիրներ—բաղցրահամ ջուր: Տեսնենք, թե ինչի վրա կարող է հենվել այս վարկածը:

Հին գրականությունը, բոլոր ժողովուրդների բանահյուսությունը լի են համաշխարհային օվկիանոսում լողացող Երկրի մասին տեղեկություններով: Հարկ չկա կանգ առնելու այդ պատկերացումների վրա. դրանք լավ հայտնի են և, ի դեպ, համապատասխանում են Աստվածաշնչի կաղմողների պատկերացումներին, որոնց համաձայն նույնպես Երկիրը «հաստատված է ջրերի վրա»: Տիեզերածնական առաջին բացատրություններից արված այս ակնհայտ (և ոչ միակ) բանաբաղությունը վկայում է այն մասին, որ հիշյալ գաղափարը երկար ժամանակ ու հիմնավորապես իշխել է մարդկանց մտքերին:

Կտրվածքի ստորին մասը, այսպիսով, արտացոլում է հնագույն պատկերացումները և հիմք չկա կասկածի տակ առնելու նրա արժանահավատությունը:

Կտրվածքի վերին կեսը, որի տարրերը, ինչպես ասվեց, երկիրներն է ու բաղցրահամ ջուրը, կարոտ է ավելի մանրամասն քննարկման:

Հնի պատկերացումներում առկա է, այսպես կոչված, երկնա-

յին ծով (երկնային օվկիանոս, երկնային ջրեր) հասկացությունը, և այդ ծովը գրեթե միշտ հանդես է գալիս երկնքի հետ միասին: Հին հնդիկները երկնային ջրերը տեղակայում են երկնքից վեր, ավելի ճիշտ՝ երկնքի վրա: «Այդ ջուրը երկնքի վրա է, երկինքը հենարան է»⁶⁰: (Ըստ երևույթին, թեև տվյալ դեպքում այդ մասին ոչինչ չի ասվում, ենթադրվում է, որ նրանք հենվում են միմյանց վրա: Երկնքի աստված Վարունայի համար իբրև հենարան են ծառայում ջրերը: «Ինչին է հենվում Վարունան» հարցին տրվում է ստույգ պատասխան՝ «Ջրերին»⁶¹.) Հավանաբար երկինք բառի հնադարյան ըմբռնումը ներառում է նաև երկնային ծովը: Երեւի հենց այս պատճառով էլ հաճախ երկինքն ու ջուրը մարմնավորվում են մեկ աստծո (աստվածուհու)՝ երկնքի ու ջրի աստծո մեջ: Խոսքն ակնհակաբար երկնային ջրերի մասին է, այլապես ինչ իմաստ կունենար միաձուլել երկինքն ու ջուրը և անձնավորել միևնույն աստվածով:

Բ. Ա. Ռիբակովը երկնքի ու ջրի աստվածուհի է համարում Մեծ Դիցամորը: «Երկնքի ու ջրի աստվածուհին...,—գրում է նա,— հավանաբար հենց այն հնադարյան նախամայրն է, որին արդեն երեք հազարամյակ առաջ համարում էին Գոյի նախասկզբնական հիմքն ու հետագա բոլոր աստվածների մայր»⁶²: Նկատում եք՝ ոչ թե երկնքի ու ջրի աստված, այլ աստվածուհի: Հիշենք, որ ամեն ինչի նախահիմքը, աշխարհի նախանյութը համարվել է ջուրը, որը կապվել է իգական սկզբի հետ: Եվ այս սկիզբը շարունակվել է կապվել երկնքի ու երկնային ջրերի հետ նաև այն բանից հետո, երբ Երկինքն անջատվել է Երկրից: Սակայն, չնայած այս հանգամանքին, մեզ հասած աղբյուրներում երկնքի ու ջրի արական աստվածությունները ավելի մեծ մասսայականություն են վայելում, քան իգականը: Միայն եգիպտական առասպելում է, որ երկինքն աստվածուհի է անձնավորում: Անգլիացի հետազոտող Զ. Թոմսոնը այս շեղումը բացատրում է նրանով, որ «անձրևի բացակայության դեպքում երկիրն է համարվում բեղմնավորող ուժ»⁶³: Հեղինակի միտքը, հավանաբար, այն է, որ ոռոգման նպատակով գետաջրերի լայն օգտագործման շնորհիվ արգասավորող են համարվել ոչ թե երկնային, այլ երկրային ջրերը: Այս առթիվ առավել ճշմարտամոտ է թվում մի այլ բացատրություն, որ պատկանում է Բ. Ա. Ռիբակովին: Նա

⁶⁰ «Древнеиндийская философия», стр. 190.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 163:

⁶² Б. А. Рыбаков, *Изд. 2-е*, էջ 34.

⁶³ Дж. Томсон, *Первые философы*, М., 1959, стр. 85.

ասում է. «...հայրիշխանության դարաշրջանում արական աստվածները Մեծ Դիցամորը զուրս մղեցին երկիր, զրկեցին նրան սկզբնական համալարփակ բնույթից, բայց մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների համար...գերազույն աստվածություն է կին աստվածությունը»⁶⁴։ Նման մեկնարանությամբ եզրուտական առասպելը ներկայանում է իրրե աստվածուհու նախնական իմաստը պաշտանած տարբերակ։ Առհնք, ջրային քառսից երկրի, երկնքի և վերերկնային ջրերի զիֆերենցացումից մինչև նրանց անշատումն ընկած մտրի բնթացրի վերականգնման հարցում աստվածների սեռի բացահայտումը վճռական նշանակություն չի կարող ունենալ. ուղղաձիգ կտրվածք-սխեման դրանից չի փոխվում։

Հայերի և նրանց նախորդների պատկերացումներում երկնային ծովի առկայությունն են վկայում ինչպես գրական, այնպես էլ հնագիտական աղբյուրները։ Վահագնի ծննդյան երգում կա այսպիսի մի մի տող՝ «երկնէր և ծիրանի ծովն», որը հավաստում է երկնային օվկիանոսի վերարերջալ պատկերացումների առկայության փաստը։ Բուն հայկական բանահյուսական նյութերի և տիպարանական դուգահեռի միջոցով Մ. Արեղյանն ապացուցել է, որ «ծիրանի ծովը» դա երկնային ծովն է⁶⁵։ Վահագնի ծնունդի մասին հիշյալ երգը կրում է թևոդոնիական-կոսմոգոնիական բնույթ։ Ահա այդ երգն ամբողջությամբ.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծիրանի ծովն.
Երկն ի ծովուն ունէր և ղկարմրիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ,
Նա հուր հեր ունէր.
Ապա թէ բոց ունէր մօրուն,
Եւ աշկունքն էին արեգակունք։

Անշուշտ, խոսքն այստեղ աստծո ծննդի մասին է («ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ»)։ Նա հանդես է գալիս իրրե երկրնքի ու երկրի զավակ («երկնէր երկին, երկնէր երկիր»), որը ծնվում է եղեգան փողից։

Ո՞վ է «պատանեկիկ» Վահագնը։ Պատերազմի աստված՝ են-

⁶⁴ Б. А. Рыбаков, *Изд. акад.*, էջ 33։

⁶⁵ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899։

թաղրում են ոմանք⁶⁶, որսի ու հաղթության աստված՝ պնդում են մյուսները⁶⁷, արեգակի աստված՝ առարկում են ուրիշները⁶⁸։ Մ. Աբեղյանը վճռականապես մերժում է այս բոլոր տեսակետները և համոզիչ կերպով ապացուցում Վահագնի պատկանելությունը բնության երևույթներից մեկին՝ ամպրոպին կամ կայծակին⁶⁹։ Մ. Աբեղյանը հենվում է Մ. Խորենացու այն վկայության վրա, որ Վահագնը պայքարի մեջ է մտնում վիշապների հետ ու հաղթում նրանց, ինչպես նաև Վահագնին համեմատում է այլ ժողովուրդների նույնանման աստվածների (հիմնականում հնդկական Ինդրա աստծո) հետ։ Վիշապը «փոթորկի, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի» շարանձնավորումն է, որի դեմ կռվում է նույն երևույթի «բարի անձնավորումը, ամպրոպային աստվածը»⁷⁰։

Բայց ի՞նչ պայքար է դա և հանուն ինչի՞։ Վիշապն իբրև բնության որոշակի երևույթի՝ փոթորկի անձնավորում, «թանձրացեալ ամպով» կտրում է արեգակի լույսը կամ երկնային ջրերի առաջը, և փոթորկի կամ ամպրոպի աստծո կռիվը վիշապի դեմ հետապնդում է մի նպատակ, սպանել վիշապին, ցրել «ցամաք» ամպերը և բացել ջրերի ճանապարհը, վայր հոսեցնել այդ ջրերը⁷¹։

Այդ պայքարը համարժեք է Վրարայի հետ Ինդրայի մենամարտին։ Ինդրային նվիրված բազմաթիվ հիմներում նկարագրվում են նրա «մեծագործությունները»։ «Ինդրան սպանեց Վրարային՝ ամենաահեղ թշնամուն»⁷²։ «Ջրերի առաջը, որ փակված էր, նա բացեց, երբ սպանեց Վրարային»⁷³։ Բայց Ինդրայի ծառայությունը դրանով չի ավարտվում։ Նա կարգուկանոն է հաստատում Տիեզերքում.

Ով կանգնեցրեց տատանվող երկիրը,

Ով հանդարտեց ճոճվող լեռները,

Ով չափեց հեռունները օդային տարածության,

Ով պահեց երկիրնքը. նա, ով մարդիկ, Ինդրան⁷⁴։

⁶⁶ Տե՛ս Գ. Халатьянц, Армянский эпос в истории Армении Монсея Хоренского, М., 1896, стр. 202; Ս. Պալսասանյան, Պատմություն հայոց զրահանության, Թիֆլիզ, 1865, էջ 113.

⁶⁷ Տե՛ս Հ. Գեղեքե, Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ, 1897, էջ 35։

⁶⁸ Տե՛ս Ղ. Արիշան, Հին հավատք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 86։

⁶⁹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելներ..., էջ 108—176։

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151—152։

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157—158։

⁷² «Ригведа», М., 1972, стр. 111.

⁷³ Նույն տեղում, էջ 112։

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 115։

Վիշապի դեմ պայքարի մոտիվը շատ բնորոշ է հնադարյան առասպելաբանությանը: Հետիոտնի «Թեոդոնիայում» շանթարձակ Զևար կայծակնահար անում, խորտակում է հազարադուխ Տիփոնին: Խուրրիտական առասպելում ամպրոպի աստված Թեշուրը սպանում է վայրագ կամուխն, որի իշխանության ժամանակ «երկրի վրա երաշտ տրեց», «երկնքում չէր լսվում ամպրոպի որոտը, երկրի վրա չէին հոսում տարափի հեղեղները»⁷⁵: Թեև ուղղակի չի ասվում, բայց դժվար չէ եզրակացնել, որ կամուն իրենով փակել է երկնային օվկիանոսի առաջը, կտրել անձրևի ճանապարհը:

Խուրրիտական առասպելը մեզ համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Բանն այն է, որ Թեշուրը խեթերի միջոցով անցել է ուրարտացիներին⁷⁶, պահպանելով ֆունկցիոնալ նշանակությունը և փոքր-ինչ փոփոխվելով դարձել է Թեշեբա: Հողմի ու ջրային տարերքի աստված Թեշեբան իր հերթին արդյոք որևէ դեր խաղացել է Հողմի ու ամպրոպի բուն հայկական աստված Վահագնի ձևավորման գործում: Նկատի ունենալով այդ երկու աստվածների ֆունկցիոնալ նմանությունը, պետք է հավանական համարել Վահագնի ծագումնաբանական կապը Թեշեբայի հետ:

Առհասարակ Վահագնը համարվում է իրանական փոխառություն: Բայց հետազոտողները հակված են իրանական Veretrag-na-ի հետ հայկական աստծո կապը համարել ավելի շուտ ստուգաբանական, քան ֆունկցիոնալ: Մ. Արեղյանը Վահագնին համարում է Veretrag-na-ից ածանցված, իսկ ըստ ֆունկցիայի համեմատում է հնդկական Ինդրայի հետ⁷⁷: Գ. Ղափանցյանի կարծիքով նույնպես Վահագնը «փոխառություն է անվամբ»⁷⁸ և «հնաբավոր է պաշտամունքով»⁷⁹: Հայկական աստծո էությունը բացահայտելու համար Մ. Արեղյանը նրան համեմատում է Ինդրայի հետ: Մանրամասն քննարկումից հետո նա գալիս է այն համոզիչ եզրահանգման, որ Վահագնը իր հիմնական նշանակությամբ, իբրև վիշապասպան, համարժեք է Ինդրային⁸⁰: Պետք է նշել, որ հերթին ապացուցում է, որ հնդկական Ինդրայի անունը խեթական ծագում ունի⁸¹: Ապա-

⁷⁵ Д. Г. Редер, Мифы и легенды Древнего Двуречья, М., 1965, стр. 109—110.

⁷⁶ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Урарту, Ереван, 1944, стр. 271—272; Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 42—43, 48:

⁷⁷ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելներ..., էջ 108—176:

⁷⁸, ⁷⁹ Գ. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 323:

⁸⁰ Տե՛ս Մ. Արեղյան, «Վիշապներ».....:

⁸¹ Տե՛ս Գ. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 321—322:

ցուցված է խեթա-խուրրիտական ազդեցությունը նաև Հեսիոդոսի «Թեոգոնիայի» վրա:

Հնարավոր է արդյոք, որ այսչափ ուժեղ ու հեռահար ազդեցությունը շրջանցեր հայերին, առավել ևս, որ անվիճելի է համարվում խեթա-խուրրիտական կուլտուրական, մասնավորապես, լեզվական ազդեցությունը հայերի վրա⁸²:

Այս հարցին չի կարելի միանշանակ պատասխան տալ: Քաջ հայտնի է, որ փոխառությունը մեխանիկական պրոցես չէ: Վահագներ, ակներևորեն, երկու պաշտամունքների սինթեզ է՝ խեթա-խուրրիտական և ուրարտական (ֆունկցիոնալ) մի կողմից և իրանական՝ Վերեթրազնայի (ստուգաբանական)՝ մյուս կողմից: (Մեզ համար կարևորը տվյալ դեպքում ֆունկցիոնալ կողմն է, որովհետև դա է մեզ հետաքրքրող բնության երևույթի կամ օբյեկտի անձնավորման և մոդելավորման մասին ինֆորմացիա կրողը) Վահագներ, այսպիսով, սերում է ուրարտացիներից, խեթերից և խուրրիտներից, իսկ վերջիններս՝ բաբելոնացիներից և շումեր-ակկադիներից:

Աստվածության գենեզիսը որոշելիս չպետք է մոռացության տալ նաև ժամանակի գործոնը: Այն կարծիքը կա, որ իրանական փոխառությունից շատ առաջ հայերն ունեցել են իրենց տեղական կամ նախահայկական հեթանոսական աստվածը⁸³: Վերջինս, անկասկած, որոշակի դեր է խաղացել Վահագնի ձևավորման գործում:

Մեզ թվում է, որ Վահագներ տիեզերածնական ակտի մասնակից աստվածների երկրորդ սերնդին է պատկանում: Նրան, հավանաբար, նախորդել է Արամազդը՝ հայկական պանթեոնի գերագույն աստվածը: Արամազդին կանդրադառնանք քիչ հետո, իսկ այժմ վերադառնանք վիշապի հետ աստվածության պայքարին:

Երկնային օվկիանոսն ազատագրելու նպատակով վիշապին արտաքսելը, ոչնչացնելը, մասնավոր դեպքն է աստվածների համընդհանուր պայքարի, ուղղված քաոսի կարգավորմանը, այսինքն՝ քաոսից աշխարհի ստեղծմանը և համաշխարհային կարգուկանոնի պահպանմանը: Սա այնքան ավելի պարզորոշ է դառնում, որքան ավելի խորն ենք թափանցում առասպելագործության արխայիկ շերտերը: Այս առումով բնորոշ է Մարգուկի կոիվը Թիամաթի դեմ՝ բաբելոնական առասպելում:

Երբ ջրային քաոսից դուռև չէին անջատվել Երկիրն ու Երկինքը, երկու հրեշներ կային՝ նախահայր Ափսուն և նախամայր Թիամաթը:

⁸² Տե՛ս Գ. Капанцян, Историко-лингвистические работы.

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 323:

Ջրային տարերքի տձև ընդերքից ի հայտ են գալիս առաջին աստվածները, որոնք ջանում են համաշխարհային կարգուկանոն հաստատել. «անջատել ջուրը ցամաքից և օդը կրակից»։ Այս տեսնելով՝ Թիամաթը լցվում է կատաղի ցասումով ու վճռում է ոչնչացնել բոլոր աստվածներին և վերստին ի մի խառնել հողն ու ջուրը, օդն ու կրակը։ Այդ նպատակով նա ստեղծում է տասնմեկ վայրագ հրեշներ։ Սրանց դեմ աստվածներն ուղարկում են իրենցից ամենաբաշարիին և ամենակրտսերին՝ Մարդուկին։ Զինված Մարդուկը փախուստի է մատնում բոլոր հրեշներին, և միայն Թիամաթը չի վախենում։ Հաղթում է Մարդուկը։ Նա սպանում է Թիամաթին և նրա վիթխարի մարմինը երկու կես է անում։ Մի կեսով ծածկում է վերին ջրերը և անջատում դրանք ստորին ջրերից, իսկ մյուս կեսից ստեղծում է Երկիրը՝ թասաձև, ու կործում ստորին ջրերի վրա։ Երկնակամարի ու Երկրի մակերևույթի միջև՝ նախաստեղծ ջրերից աղաւթված անծայրածիր տարածության մեջ Մարդուկի կամքով փշում են կատաղի հողմերը, այն հողմերը, որոնք օդն էին Մարդուկին մասնատելու Թիամաթի մարմինը⁸⁴։

Հրեշի դեմ այս պայքարի կոսմոգոնիական իմաստը վերջին հաշվով հանդում է նրան, որ Երկիրն անջատվում է Երկրից, և այդ «անջատ» վիճակն այնուհետև պահպանվում է քամու միջոցով։ Առասպելներում կոսմոգոնիական ակտը տարբալուծված է աստվածների փոխհարաբերությունների, մարտի նախապատրաստման և այլ մանրամասնությունների (որ մենք բաց թողեցինք) նկարագրության մեջ, և առաջին հայացքից այն թվում է իբրև շատ ավելի կարևոր իրադարձությունների՝ հրեշի դեմ պայքարի հետևիվանք։ Սակայն մենք տեսանք, թե հանուն ինչի էր մղվում կռիվը։ Բարեկոնական այս առասպելը հետագա մեկնությունն է շումերականի, ուր շատ ավելի ակնառու է տրված քառսի կարգավորումը, Երկրի ու Երկրի անջատումը։ Եվ եթե շումերականում կոսմոգոնիական գործողությունը կատարում է օդի ու հողմի աստված էնլիլը առանց պայքարի ու «արշավահեղություն», ապա Մարդուկը, շնայած մյուս տարբերություններին, այդ բանն անում է նույնպես քամու օգնությամբ։

Ժամանակագրական կարգով բաբելոնականին հարող խեթա-խուրրիտական առասպելում ամպրոպի աստված Թեշուբի պայքարը վայրագ կամուխ դեմ, որին ստեղծել է Թեշուբի հայր Կումարիին, նույնպես կարգավորելու նպատակ է հետապնդում՝ արտաբանել

⁸⁴ Տե՛ս Դ. Գ. Редер, *Նշվ. աշխ.*, էջ 34—37։

շար կամուրն, որ խախտել է համաշխարհային կարգուկանոնը և երաշտ բերել: Այդ պայքարը, ըստ էության, իր նմաններից քիչ բանով է տարբերվում, բայց սկզբնական ու կարևորագույն նպատակը դրանում՝ Երկնքի անջատումը Երկրից, մոռացության է տրվել: Զ. Թոմսոնը ճիշտ է նկատել, որ նմանօրինակ պատումները «ըստեղծվել են երկար ու ձիգ ժամանակի ընթացքում՝ հին առասպելները հավաքելու և համակցելու ճանապարհով, և նրանց նախնական իմաստը մարդիկ շատ դեպքերում արդեն դադարել են հասկանալ»⁸⁵:

Վահագնը հաղթում է վիշապին: Այս և մյուս ժողովուրդների համանման աստվածների հետ շփման մյուս ընդհանուր կետերը հիմք են տալիս Վահագնին նույնացնել, մասնավորապես, Մարդուկի և Թեշուբի (ինչպես նաև ուրարտական Թեշեբայի) հետ, այստեղից բխող այն կարևոր եզրակացությամբ, որ նա սկզբնապես հանդես է եկել իբրև համաշխարհային կարգուկանոն «հաստատող»՝ նախաստեղծ ջրային քառսից Երկրի և Երկնքի անջատման ճանապարհով:

Հին հայերի նման պատկերացումների առկայության օգտին պետք է գրանցել նաև հայկական հեթանոսական մի այլ պաշտամունք՝ Արամազդին, որի մասին հիշատակեցինք քիչ առաջ: Մեր համոզմամբ, ինչպես շումերական էնլիլը և խեթա-խուրրիտական Կումարբին նախորդել են համապատասխանաբար Մարդուկին և Թեշուբին, այնպես էլ Արամազդը եղել է Վահագնի հայրը կամ պարզապես պատկանելիս է եղել աստվածների ավագ սերնդին: Բայց ամենակարևորը դա չէ: Չնայած մեզ հասած աղքատիկ տեղեկություններին, հայտնի է Արամազդի գլխավոր դերը. նա «Երկնքի ու Երկրի արարիչն է»: Կարելի է աստուսալ, որ ոչ մի հիշատակություն չկա այն մասին, թե ինչպես է նա կատարել կոսմոգոնիական այդ գործողությունը, բայց անհնար չէ դա կռահել: Այստեղ օգնություն է գալիս իրանական Ահուրամազդա աստվածը: Բանն այն է, որ Արամազդը համարվում է իրանական փոխառություն, Ահուրամազդայի «նմանակը»: Իսկ Ահուրամազդայի մասին հայտնի է, որ նա շումերական էնլիլի և հեթպտական Շուրի պես Երկիրն ու Երկինքը պահում էր միմյանցից անջատ վիճակում (Ցասնա, 44): Կասկած չկա, որ հենց նրան էլ վերագրվել է անջատման գործողությունը: Նույնը պետք է ասել նաև նրա «նմանակի»՝ Արամազդի մասին:

⁸⁵ Ցե'ս Дж. Томсон, նշվ. աշխ., էջ 85:

Ամփոփելով, կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումը.

1. Երկրի առաջացման պրոբլեմը հին հայկական պատկերացումներում արձագանքվել է հետևյալ հարցադրման ձևով. ինչի՞ց (ի՞նչ նյութից) և ինչպե՞ս է գոյացել Երկիրը (Երկիրը և Երկինքը):

2. Իբրև երկրածնական (տիեզերածնական) նյութ, նախանյութ ընտրվել է ջուրը:

3. Երկիրառաջացման գործողությունը պատկերացվել է հետևյալ կերպ. գոյություն է ունեցել նախաստեղծ օվկիանոս (ջրային քաոս): Նրանում գոյացել են Երկիրն ու Երկինքը և, միաժամանակ, տեղի է ունեցել շերտավորում՝ դառնաճամ-աղի ջրերը, իբրև ծանր բաղադրամաս, մնում են ցածում, իսկ Երկիրը լողում է նրանց վրա: Երկրի վրա նստած է Երկինքը (նրանք միաձուլված են), իսկ վերջինիս վրա տարածվում են բաղցրաճամ ջրերը (վերին ջրերը), դրանք անջատվել են աղի ջրերից ու դրավել վերին մասը՝ իբրև առավել թեթև բաղադրամաս:

Այսպիսով, Աշխարհի ուղղաձիգ կտրվածքը երկիրառաջացման այն փուլում, երբ զեոուս «Երկիրն ու Երկինքը չէին անջատվել միմյանցից», ներկայացնում է իրար հերթագայող չորս շերտեր՝ դառնաճամ-աղի ջրեր—Երկիր—Երկինք—բաղցրաճամ ջրեր:

Վերջին փուլում տեղի է ունենում Երկրի ու Երկինքի անջատում: Երկիրը շարունակում է լողալ աղի ջրերի վրա, իսկ Երկինքը վերերկնային ջրերի հետ միասին անջատվում է Երկրից և բարձրանում վեր:

В. М. МАНОЯН

ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗЕМЛИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ОБИТАТЕЛЕЙ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ И ДРЕВНИХ АРМЯН

Резюме

На материалах космогонических мифов и фольклора древних народов, в том числе и армян, а также на типологической параллели делается попытка восстановления воззрений древних армян о происхождении Земли.

Геогонический акт, по гипотезе автора, древними представлялся следующим образом: существовал первозданный океан (водный хаос). В нем зародились Земля и Небо с одновременным наслоением—горько-соленые воды остаются внизу, как более тяжелая часть, Земля же плавает на ней.

К Земле прижато Небо (они слиты воедино), на котором простирается пресная вода (верхние воды), отделившаяся от соленых вод, как более легкая фракция. Таким образом, вертикальный разрез мира на той стадии геогонического акта, когда еще «Небо и Земля не были отделены друг от друга», представлял собой четыре чередующиеся слоя: вода (горько-соленая) — Земля—Небо — пресная вода.

На последнем этапе происходит отделение Неба от Земли. Земля продолжает плавать на соленой воде. Небо с над-небесными водами поднимается наверх.